

Oni mali takú kožu, čo im nepreslabne (sémanticko-gramatická analýza ústnych jazykových prejavov rómskych i nerómskych detí)

Anna Gálisová

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied,
Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica

Výskumy zaoberajúce sa štúdiom detskej reči a ústneho jazykového prejavu nie sú v slovenskej vede novum, ale ich pozornosť bola sústredená predovšetkým na detských hovoriacich so slovenským materinským jazykom. Na Slovensku však žijú minority, pre ktoré slovenčina nie je materinským jazykom, ale je pre ne druhým jazykom (jazykom majority).¹ Intenzita a frekvencia kontaktov týchto hovoriacich so slovenčinou ako druhým jazykom je rôzna a býva determinovaná viacerými faktormi, ktoré tvorí predovšetkým kvalita a intenzita sociálnych kontaktov so slovensky hovoriacim obyvateľstvom, ale aj sociálna zapojenosť v slovenských inštitúciách (napr. návšteva materskej školy, základnej školy, miest voľnočasových aktivít a pod.) či možná sociálna inklúzia.

V súvislosti s naznačenou problematikou nás zaujímali detskí hovoriaci, ktorí pochádzali z inojazyčného (rómskeho) domáceho prostredia, ktoré bolo navyše sociálne znevýhodňujúce. Predmetom nášho záujmu boli ústne prejavy rómskych detí v slovenčine. S ústnym jazykovým prejavom úzko súvisí komunikačná zručnosť hovorenia, manifestuje sa v ňom. Rozvoj tejto komunikačnej zručnosti je predpokladom budúcej funkčnej recepcie i perciepce hovoriaceho, a to je dôvod, prečo sa cielene začína rozvíjať už v materskej škole. A práve tu vzniká u rómskych detských hovoriacich rómčina ako materinským jazykom a žijúcich v sociálne uzavretej komunite bez dostatku komunikačných podnetov v majoritnom jazyku jazykový hendikep. Preto nás zaujímalo, *s čím konkrétne majú rómski detskí hovoriaci pri tvorbe ústneho jazykového prejavu problém, a teda aké jazykové javy determinujú ich hendikep a jeho rozsah*. Keďže sme predpokladali, že daný problém nebude jednoznačne interpretovateľný a môže odrážať tak vplyv rodinného prostredia, ako aj množstvo komunikačnej empirie, komunikačných podnetov či vývinové osobitosti žiakov vo veku 7 – 8 rokov.

Výskum bol realizovaný v rámci dizertačnej práce *Komunikačná zručnosť rozprávania u rómskych žiakov na 1. stupni ZŠ* a uskutočnil sa na štyroch základných školách – ZŠ Šumiac, ZŠ Čierny Balog – Jánošovka, ZŠ Ďumbierska a ZŠ Pieninská v Banskej Bystrici. Výskum sme realizovali v piatich triedach 1. ročníka a výskumnú vzorku tvorilo 33 rómskych detí z obce, 23 nerómskych detí z obce a 30 nerómskych detí z mesta.

¹ O terminologickom rozdiel medzi pojmami *materinský jazyk*, *cudzí jazyk* a *druhý jazyk* pozri Gálisová, 2005.

Na dosiahnutie vytýčeného cieľa výskumu sme využili kombináciu viacerých výskumných metód. Keďže naším hlavným cieľom bolo zistenie statusu quo v súvislosti s úrovňou rozvoja komunikačnej zručnosti rozprávania a z dostupných zdrojov sme žiadne štandardizované metódy na tento účel nezískali, vytvorili sme si vlastnú škálu metodík a výskumných nástrojov.

Pri získavaní údajov o sledovaných javoch, teda v realizačnej etape výskumu, ako exploračnú procedúru sme použili metódu rozprávania podľa obrázkovej osnovy, pri ktorej sme realizovali audiofónny záznam. Ako dominantnú metódu spracovania týchto údajov sme využili selektívnu analýzu jazykových prostriedkov v ústnych prejavoch detí. Ako pomocné metódy, doplňujúce ostatné, sme použili anketu so žiakmi a testovacie metódy pri teste konkrétnych podstatných mien a štandardizovanom CHIPS teste. Pri spracovaní získaných údajov sme použili kvantitatívne matematicko-štatistické metódy (triedenie údajov, výpočet stredných hodnôt, percentuálne výpočty) a kvalitatívne metódy analýzy, syntézy, komparácie i interpretácie.

Pri selektívnej analýze výrazových prostriedkov sme sa venovali zisťovaniu výskytu slovných druhov, šírke výrazu, indexu opakovania slova, adekvátnosti/neadekvátnosti použitých jazykových prostriedkov a detailnosti výrazu. V našom príspevku sa nateraz budeme venovať výhradne adekvátnosti/neadekvátnosti použitých jazykových prostriedkov, a to výberovo (vzhľadom na značný rozsah získaného materiálu).

Pri vymedzení determinantu adekvátnosti sme vychádzali z koncepcie F. Mika (1968, 1978) a didaktík slovenského jazyka pre 1. stupeň ZŠ (Palenčárová – Kesselová – Kupcová, 2003; Betáková – Tarcalová, 1981), v ktorých sa analyzujú kritériá hodnotenia slohových prác žiakov. Okrem iných sú medzi nimi i kategórie obsahová a gramatická správnosť, ktoré sme modifikovali, pretože niektoré druhy pochybení či neadekvátností, nesystémovostí sa nedajú jednoznačne sémanticky či gramaticky vymedziť, a to buď z toho dôvodu, že to vychádza z ich samotnej podstaty (napr. vid) alebo danou neadekvátnosťou dochádza k narušeniu tak sémantickej, ako aj gramatickej štruktúry syntaktickej jednotky. Stanovili sme teda tri rôzne druhy (ne)adekvátností: sémantickú, sémanticko-gramatickú a gramatickú.

Pri vymedzení jednotlivých kategórií sme vychádzali zo samotných prejavov a všimli sme si tie jazykovo-systémové nedôslednosti, ktoré mali opakujúci sa charakter. Do týchto kategórií sme však nezaraďovali rektifikácie ani opakovania, pretože si myslíme, že ide o veľmi charakteristické prvky ústneho jazykového prejavu.

Na tomto mieste musíme podotknúť, že sme si uvedomili vznik istej tenzie pri analýze a interpretácii detského ústneho jazykového prejavu, pretože hodnotenie je možné len na pozadí normy, ktorá reflektuje langue. Tu však ide o parole a v slovenčine nejstvieje systematický opis parole a je i otázne, do akej miery to je vôbec možné.

V tejto súvislosti tu vyvstáva otázka, či možno pri všetkých vymedzených kategóriách hovoriť o adekvátnosti/neadekvátnosti. Adekvátny znamená zodpovedajúci, primeraný, pričom v súvislosti s viacerými kategóriami, ktoré sme pri analýze vymedzovali, nemožno jednoznačne hovoriť o neprimeranosti použitia istých jazykových prostriedkov, pretože ich použitie determinuje forma realizácie daného prejavu. Išlo nám však o vymedzenie takých kategórií, v ktorých sme pozorovali zvýšenú frekvenciu nesystémových javov, pretože predpokladáme, že ide o prvotný krok pri analýze tohto druhu prejavu. Pre exaktné a kvalitné vymedzenie kritérií hodnotenia ústnych jazyko-

vých prejavov žiakov by v budúcnosti bolo potrebné urobiť niekoľko nasledujúcich krokov: vymedziť na základe kritéria systémovosť/nesystémovosť tie javy (najmä v syntaktickej štruktúre prejavu), ktoré nenarúšajú sémantickú štruktúru výpovede, pretože sprievodné paralingválne i extralingválne prvky môžu dopĺňať výpoveď v takej miere, že splňa elementárnu komunikačnú funkciu a negatívne nenarúša fungovanie komunikácie; zrealizovať analýzu viacerých druhov komunikátov s charakterom ústneho jazykového prejavu a na základe komparácie druhov vymedziť opakujúce sa chyby a stanoviť determinanty reflektujúce úroveň rozvoja komunikačnej zručnosti rozprávania s ohľadom na jazykovú kultúru prejavu.

Na základe pozitívnej identifikácie javov sme v rámci analyzovaných komunikátov vymedzili tieto tri skupiny a jednotlivé kategórie v nich:

1. Sémantická adekvátnosť:
 - a. používanie zámena bez predchádzajúceho výrazu, na ktorý ukazujú alebo odkazujú,
 - b. nenáležité použité lexéma,
 - c. nesprávny tvar lexémy, nespisovný výraz, neexistujúca lexéma,
 - d. priama otázka na lexému.
2. Sémanticko-gramatická adekvátnosť:
 - a. vynechanie sémanticky dôležitého komponentu z vety,
 - b. redundantná lexéma bez funkcie, expletíva,
 - c. nesprávna alebo neštandardná kolokácia/lexikalizované spojenie,
 - d. alogická výpoveď,
 - e. nenáležité použitie sémanticko-gramatickej kategórie slovesného vidu a frekventatív,
 - f. reduplikácia lexém na označenie jedného denotátu,
 - g. neadekvátne použitie (nepoužitie) zvratného komponentu sa, si,
 - h. nahrádzanie lexémy (slovného spojenia) opisom.
3. Gramatická adekvátnosť:
 - a. nerealizovaná gramatická kategória zhody:
 - b. nerealizovaná gramatická kategória zhody v predikatívnej syntagme,
 - c. nerealizovaná gramatická kategória zhody v determinatívnej syntagme,
 - d. nerealizovaná gramatická kategória zhody v rovnorodom vetnom člene,
 - e. neadekvátny slovosled,
 - f. nefunkčné striedanie GK času,
 - g. nenáležité použitie slovného druhu,
 - h. nesprávna deklinácia,
 - i. nesprávna konjugácia,
 - j. nesprávne nahradenie výrazu zámenom,
 - k. neadekvátny vetosled,
 - l. nesprávne použitie GK slovesného spôsobu.

Výskyt jednotlivých neadekvátností sme zaznamenávali v absolútnych hodnotách, pretože v relatívnych mierach nie je možné pracovať. Niektoré kategórie totiž presahujú slovo ako jednotku vymedzenia šírky výrazu (neadekvátna kolokácia, reduplikácia lexém na označenie jedného denotátu a pod.), preto percentuálne vyhodnotenie alebo medián v súvislosti s podielom neadekvátností vo vzťahu k šírke výrazu by nebolo

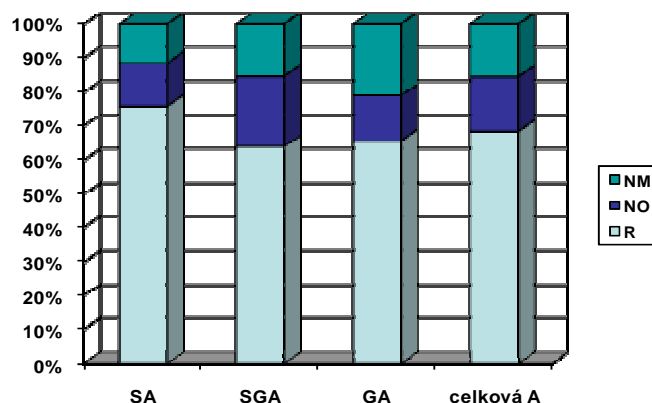
možné uspokojivo kvantifikovať. V tabuľke T1 možno vidieť výskyt neadekvátností v jednotlivých kategóriách vo všetkých troch skupinách detských hovoriacich.

Vo všetkých troch sledovaných skupinách je najvyšší výskyt neadekvátností u rómskych hovoriacich a najnižší výskyt u nerómskych hovoriacich z mesta. V rámci posudzovania všetkých neadekvátností spolu (CA) musíme skonštatovať, že sa vo výskumnej vzorke nenachádzal ani jeden hovoriaci, u ktorého by sa celkovo nevyskytla ani jedna neadekvátnosť.

T1 (Ne)adekvátnosť/hovoriaci					
etnik/typ	premenná	1		2	
		n	%	n	%
RO	SA	30	96,77	1	3,23
	SGA	31	100,00	0	0,00
	GA	29	93,55	2	6,45
	CA	31	100,00	0	0,00
NO	SA	19	82,61	4	17,39
	SGA	22	95,65	1	4,35
	GA	17	73,91	6	26,09
	CA	23	100,00	0	0,00
NM	SA	23	79,31	6	20,69
	SGA	26	89,66	3	10,34
	GA	21	72,41	8	27,59
	CA	29	100,00	0	0,00
TOTAL	SA	72	86,75	11	13,25
	SGA	79	95,18	4	4,82
	GA	67	80,72	16	19,28
	CA	83	100,00	0	0,00

Vysvetlivky: 1 – počet hovoriacich, u ktorých sa vyskytla neadekvátnosť, 2 – počet hovoriacich, u ktorých sa nevyskytla neadekvátnosť, SA – sémantická (ne)adekvátnosť, SGA – sémanticko-gramatická (ne)adekvátnosť, GA – gramatická (ne)adekvátnosť, CA – celková (ne)adekvátnosť.

Graf č. 1 zobrazuje počet výskytov neadekvátností v jednotlivých skupinách detí. Vo všetkých troch typoch (ne)adekvátností je zjavné, že najväčší počet výskytov sme zistili u rómskych hovoriacich. U nerómskych hovoriacich z mesta má o niečo vyššie zastúpenie výskyt neadekvátností v rámci kategórie sémanticko-gramatická (ne)adekvátnosť, čo bolo spôsobené najmä viacnásobným výskytom slovesa s nesprávnou tematickou submorfémou (*postavať*).

Graf č. 1 (Ne)adekvátnosť/počet výskytov v rámci jednotlivých skupín

Výberovo sa budeme venovať niektorým druhom (ne)adekvátností v jednotlivých kategóriách.

1. Sémantická adekvátnosť

Používanie zámena bez predchádzajúceho výrazu, na ktorý ukazujú alebo odkazujú

Morfológia slovenského jazyka definuje zámená ako „slová so všeobecným významom, ktoré nepomenúvajú javy skutočnosti priamo, ale označujú, zriedkavejšie naznačujú ich tak, že ukazujú alebo odkazujú na ne z hľadiska podávateľa a pritom vyjadrujú gramatické významy konkrétnych názvov; vo vete vystupujú tak ako slovné druhy, na ktoré poukazujú.“ (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 233).

Zámená by však mali ukazovať alebo odkazovať na výraz (rôznej slovnodruhovej príslušnosti), ktorý je hovoriacim známy z komunikačnej situácie. V analyzovaných prejavoch dochádzalo k používaniu zámen ako prvotných a priamych pomenovaní bez toho, aby bol v predchádzajúcej časti komunikátu pomenovaný výraz (osoba, jav, činnosť, dej, okolnosť), na ktorý použité zámená ukazovali/odkazovali.

K takémuto neadekvátnemu použitiu dochádzalo najmä v súvislosti s deiktikami, ale daný jav sa vyskytol i pri personálnych pronominách. Zvýšená frekvencia deiktík poukazuje na fakt, že detskí hovoriaci ukazovali/odkazovali jednou znakovou sústavou (osobné a ukazovacie zámená) na druhú znakovú sústavu (obrázky – predovšetkým postavy, miesto a prívlastky). Hovoriaci teda pravdepodobne používali osobné a ukazovacie zámená v zvýšenej miere najmä z toho dôvodu, že zrejme pociťovali presné pomenovanie postavy, miestnej okolnosti deja či prívlastku za redundantné, a to vzhľadom na možnosť oprieť sa o obrazový materiál, ktorý bol počas realizácie komunikátu viditeľný pre oboch komunikačných partnerov: expedienta (hovoriaceho) aj percipienta (výskumníka).

V nasledujúcich segmentoch analyzovaných prejavov poukážeme na najčastejšie situácie používania pronomín bez predchádzajúceho výrazu, na ktorý by mali ukazovať/odkazovať. Zároveň by sme chceli poukázať na riziká vzniku komunikačného šumu v dôsledku uplatňovania danej neadekvátosti pri výbere a usporiadaní výrazových prostriedkov.

Segment č. 1: *a potom ďalej to povedala zajačik ≤ ja idem do lesa ≤ voľakde sa schovať > a potom poϕ išli tam ≤ prasiatko hore ≤ a potom ho chytili > (R)*²

V tejto exemplifikácii napríklad hovoriaci zakomponoval do prejavu akuzatívnu formu personálneho pronomína *on*, pričom v dôsledku syntaktickej nedôslednosti predchádzajúceho vetného celku nie je možné dekódovať informáciu (Koho vlastne chytili? Prasiatko?). V predchádzajúcom vetnom celku (*a potom išli tam, prasiatko hore*) je nefunkčne elidovaný predikát, a preto nie je ani možné identifikovať, o akú determinatívnu syntagmu vo vete ide (??? – hore). V dôsledku toho ani nie je možné potvrdiť či vyvrátiť adverbciálnu platnosť lexémy *hore* (prasiatko utekalo hore [?]; prasiatko bolo v hore [?]). Celú situáciu navyše komplikuje vynechanie ďalšieho sémanticky dôležitého komponentu z posledných viet, a to subjektu.

Segment č. 2: *tu sa horí ≤ a tu sa horí > ≈ [A ČO BOLO ĎALEJ?] vodu hadzaju na oheň > a toto sa bolí ≤ ako sa povie < [TO JE PRASIATKO] prasiatko sa bolí ≤ a toto sa nebolí > (ukazuje na obrázky, že prasiatko sa bojí a zajačik sa nebojí) (R)*

Zvýšená frekvencia deiktík v danej exemplifikácii vychádza pravdepodobne z toho, že žiak ukazoval/odkazoval jednou znakovou sústavou (deiktiká) na druhú znakovú sústavu.

Segment č. 3: *Varili alebo sa ϕ a potom [dad'e] odbehli ≤ to sa zapalilo > (NO)*

Nepomenovaním výrazu, na ktorý v neskoršom texte odkazujú zámená, vzniká pri prehovoroch často situácia, keď percipient musí na základe kontextu dedukovať sémantický rozmer výrazu, na ktorý dané pronomeny ukazujú/odkazujú. Tým, že v predchádzajúcej vetnej výpovedi došlo k vynechaniu sémanticky dôležitého komponentu (objektu), zámeno *to* v nasledujúcej textovej jednotke nemá na čo ukazovať. Na základe istej úrovne komunikačnej skúsenosti, ako aj na základe vlastného poznania mimojazykovej skutočnosti, ktorého sémanticko-gramatickým odrazom je daná výpoveď, je však percipient, vychádzajúc z kontextu, schopný predpokladať sémantické doplnenie výpovede (že „sa zapálilo“ práve to jedlo, ktoré postava v príbehu varila), a tým zavŕšiť jej myšlienkovú celistvosť.

Segment č. 4: *tak sa podpálil domček > potom hu museli oblievať ≤ aby zahϕ aby sa zahasil > bol veľký a išiel z neho dym > potom keď ho uhasili ≤ postavali ho na nový > (NM)*

V situácii č. 4 ide o trochu iný dôsledok analyzovanej neadekvátosti než v predchádzajúcich exemplifikáciách. Hoci pri jednom z pronomín (postavali *ho*) došlo k pomenovaniu výrazu, na ktorý ukazuje (dom), vzdialenosť tohto pronomína od daného výrazu je natoľko výrazná, že jeho použitie pôsobí konfúzne. Predchádzajúce pronominum (potom keď *ho* uhasili) ukazuje na výraz, ktorý vo výpovedi explicitne vyjadrený nebol, no na základe komunikačnej skúsenosti i vlastnej kognície dokážeme sémantický rozmer výpovede doplniť. Slovné spojenia *podpálil sa domček; aby sa*

² Exemplifikácie sú autentické a pochádzajú z prepisov nahrávok. Vysvetlivky k špecifickým znakom (symbolom) transkripcie sa nachádzajú v závere príspevku.

zahasil; lexéma *dym* ako dôsledok ohňa, nám na základe asociácií pomáhajú dešifrovať neuplatnený výraz (oheň). Konfúznosť výpovede je ešte podčiarknutá tým, že ide aj o morfológicky totožné lexémy.

Nesprávny tvar lexémy, nespisovný výraz, neexistujúca lexéma

Do tejto kategórie neadekvátnych použití jazykových prostriedkov sme zlúčili tri subkategórie. Ako nesprávny tvar lexémy sme hodnotili také použitia, pri ktorých sa v sémanticky relevantných morfédoch lexémy vyskytli chyby, nesystémové prvky či neadekvátne zmeny (napr. neadekvátne alternácie), napr. *kel* (chcel), *vedrík* (vedro), *skáčala* (skákala) a pod. Druhú subkategóriu tvorili nespisovné výrazy a do subkategórie neexistujúca lexéma spadajú zas také situácie, keď dieťa použilo lexému, ktorá v inventári jednotlivých variet národného jazyka neexistuje, resp. nám jej existencia nie je známa (napr. *korura*).

Nesprávny tvar lexémy

V situáciách, keď vznikli slovné tvary, ktoré sme hodnotili ako nesprávne tvary lexém, možno hovoriť o viacerých druhoch deformácií. Zrejme najfrekvencovanejšie boli deformácie slovotvorného základu – [*rad'i*] (radšej), *šrotky* (šortky), *dum* (dom), *veder* (vedro), *stáčiky* (vtáčiky), *reblík*, *lebrík* (rebrík), *šetko* (všetko), *šeci* (všetci), *kcel*, *kel*, *cel* (chcel), *stala* (vstala), *zuska* (húska), *orbila* (robila), *spavil* (spravil), *sveder* (sve-ter), *krukodíl* (krokodíl), *dagdo* (dakto), *kamarádi* (kamaráti) a pod. Značná časť týchto deformácií vznikla v dôsledku neadekvátneho osvojenia si fonematickej štruktúry slova. Pomerne častým javom bola aj neadekvátna kombinácia slovotvorného prefixu a slovotvorného základu (*vyhasnúť*, *nepreslabne*, *pokúpať sa*) a neadekvátna kombinácia slovotvorného sufixu a slovotvorného základu (*fúzičky*, *vedrík*, *obláčky*). V niekoľkých lexémach sa vyskytol redundantný slovotvorný sufix/prefix – *zhasovali*, *vyzhorelo*; odtrhnutie časti slovotvorného základu – *čka* (kačka), *cel* (chcel) a neadekvátna zmena v slovotvornom základe (napr. alternácia) – *prezlečili*, *skáčala*. Ojedinele sa vyskytovali aj slovotvorné deformácie dialektizmov – *šparel'ta*, *kumpl'e*, *šíbalka*.

Nespisovné výrazy

Z nespisovných výrazov sa v analyzovaných prejavoch vyskytovali predovšetkým dialektizmy – *dasky*, *desky*, *jabúčka*, *jablúčka*, *prvo*, *nezrobili*, *šparhel't*, *šporhel't*, *guska*, *nak*, *hu*, *nahala*, *totog/k*, *tentog/k*. Z hľadiska pôvodu sa medzi dialektizmami vyskytujú tak stredoslovenské (*nak*, *dasky*, *hu*, *nahala*, *tentok*, *totok*), ako aj rôzne importy (*jabúčka* [Záhorie], *guska* [goralský dialekt], *desky* [západoslovenské nárečia], *nezrobili* [východoslovenské nárečia]). V prípade hlbšej analýzy by bolo možné hovoriť o rôznych javoch (napr. o dispalatalizácii vokálov [nak]) či problémoch (vymedzenie horehronského dialektu ako samostatnej skupiny dialektov [R. Krajčovič, 1988] alebo jeho charakteristika ako nevlastného gemerského nárečia [Š. Tóbič, 1957; J. Štolc, 1994]), avšak dialektologická analýza nebola predmetom nášho výskumu. Zároveň si uvedomujeme, že na dialektologický výskum a analýzu interferencie nárečových prvkov do analyzovaných prejavov by bol potrebný širší prieskum rodinného prostredia zahŕňajúci i migráciu a jazykové kontakty hovoriacich aj ich rodinných príslušníkov, s ktorými hovoriaci z výskumnej vzorky prichádzajú do komunikačného kontaktu.

Neexistujúce lexémy

V analyzovaných prejavoch sme identifikovali aj tri neexistujúce lexémy: *vedruk* (pravdepodobne *vedro*), *strali* (na základe výskytu formovej morfémy -l- a kongruenčnej submorfémy -i, ako aj na základe syntaktickej stavby vety [*potom ≈ prišla tu strali rybky*] usudzujeme, že pravdepodobne ide o slovesný tvar, zrejme verbum *chytali*) a *korura* (zrejme substantívum, ktorého sémantiku sa nám nepodarilo dešifrovať, pretože sa vyskytuje len v enumeračnom rade – *krukodil ≤ ≈ drevo ≤ ≈ korura ≤ čajnik ≤ (R)*).

2. Sémanticko-gramatická adekvátnosť

Vynechanie sémanticky dôležitého komponentu z vety

Vynechanie sémanticky dôležitého komponentu z vety spôsobuje nenáležitú syntagmatickú kondenzáciu, kde je elidovaný taký komponent vety, ktorý je nevyhnutný na jej bezproblémovú percepciu. Keďže v analyzovaných prejavoch nejde o elipsu sémanticky redundantných komponentov vety (čo potvrdzujú nasledujúce exemplifikácie), v dôsledku takejto násilnej elipsy vzniká intenzívna ruptúra v sémantickej štruktúre vety, ktorá môže byť príčinou vzniku komunikačného šumu vyúsťujúceho v nesprávne dekódovanie informácie. Výpovede s takouto sémantickou i gramatickou neadekvátnosťou zároveň nekorešpondujú s inventárom štruktúr vetných modelov v slovenčine.

K vynechaniu sémanticky dôležitého komponentu dochádza v analyzovaných prejavoch najmä pri vypustení predikátu, ľavovalenčného participanta a pravovalenčných väzobných i neväzobných participantov. V dôsledku toho sú jednotlivé výpovede sémanticky neúplné, resp. neukončené.

Exemplifikácie:

- a) elidovanie predikátu: *prasiatko sa spalo > a oheň > prasiatko veľmi kuri (R); a tam má vodu > potom aj tiež vodu tam > (ukazuje na vedro) tu sa zaberá on > (R); a ~ potom už stál aj dom ≤ strechu ≤ ≈ a potom prišli ~ n[a:] ryby chytat' > (NO); on išiel zobrať vedro ≤ tam vodu a rýchlo to uhasil ≤ (NO); u NM sa nevyskytuje;*
- b) elidovanie subjektu ako ľavovalenčného participanta: *zhorilo > prasiatko sa balo > (R); on vodu > on utekal ≤ ~ potom stavili dom > (R); Prasiatko sa opáľilo ≤ ≈ zahasujú mu dom ≤ postaviť ho musia ≤ ≈ opekajú si > ~ chytajú rybky > (NO); ≤ tak sa podpálil domček > potom hu museli oblievať ≤ aby zahø aby sa zahasil > bol vel-ký a išiel z neho dym > (NM); prasiatko varilo ≤ a zhorelo mu > (NM);*
- c) elidovanie objektu ako pravovalenčného väzobného participanta: *rozbili dakto ~ dom > ≈ potom nazad spravili > (R); a davaju [nuka] dreva a zapalili > a potom išiel dym taky čierny > (R); a potom ~ toho prasiatka kamarát mu pomohol zachrániť > a zhorel dom > (NO); potom ≤ išli k jazeru ≤ sa kúpať > a tam si aj opekali ≤ aj sa tam hrali ≤ aj si tam zbierali ≤ (NM); potom prišli zahasit' ≤ (NM);*
- d) elidovanie adverbiálne ako pravovalenčného neväzobného participanta: *a toto a tito dvaja sa bali > ~ on buchal a zľakli sa > (R); a zajačik utekal > ≈ že aby dali vodu > ≈ a potom vyhorelo šetko ≤ (R); zhorel celý dom ≤ potom jeho kamarati prišli ≤ a potom museli stavať nový dom ≤ (NO); a ten zajačik ≤ utekal*

> *potom* ≤ *museli novu strechu stavať* (NO); *prasiatko varilo polievočku a zrazu mu začala horieť* > ***a potom mu prišli kamaráti*** ≤ *lebo mu začal horieť domček* ≤ (NM); *d'alej bolo že prasiatko utekalo a myška prišla to hasiť ten domček čo horel* > (NM).

Pri hodnotení chýbajúcich komponentov sme vychádzali z vetných modelov v slovenčine. V súvislosti s elidovaním adverbiálne ako pravovalenčného neväzobného participanta sme zistili:

- a) V daných prípadoch išlo o potrebné doplnenie smeru pri slovesách pohybu na základe vetnej schémy (Sn) – VF – (ADVdir) – (ADVtemp/mod/mot/kauz). Agensom procesorom je živý tvor (zvíra v pozícii postavy príbehu) a zo sémantického hľadiska „vyjadruje tento vetný model pohyb agensa procesora po nejakej ploche, priestore, iným smerom“ (Nižníková, 2001). Isté pravovalenčné doplnenie je teda nevyhnutné, hoci potenciálne (môže sa realizovať prostredníctvom viacerých druhov okolnostného určenia, pričom jedno z nich je záväzné).
- b) U rómskych hovoriacich dochádzalo v dôsledku nesprávnych kolokácií k opisnému vyjadreniu činnostných slovies – *dávať vodu na dom* (hasiť) a *búchať kladivom* (zatĺkať klince). V niektorých prípadoch však dochádzalo k elidovaniu takýchto neadekvátnych kolokácií a v dôsledku toho dané verbá sémanticky nekorešpondovali s pôvodným významom v rámci daného slovného spojenia.

Predpokladáme, že k vynechávaniu sémanticky dôležitých komponentov z vety dochádzalo predovšetkým v dôsledku ústnej realizácie výpovede, jej nepripravenosti a situačnosti. V takýchto situáciách môže jednak dôjsť k tomu, že expedient vysielala kódovanú informáciu ako artikulovaný rad foném v situácii, keď v mozgu už kóduje (pripravuje na kódovanie) ďalšiu informáciu a môže dôjsť k uprednostneniu prichádzajúcej informácie skôr, ako bola predchádzajúca ukončená. Inou interpretáciou príčiny daného javu môže byť ten fakt, že v danej komunikačnej situácii sa expedienti fixovali na obrazový materiál natoľko, že ho považovali za suplementárny mimojazykový výrazový prostriedok, a teda nepovažovali za potrebné označiť či priamo pomenovať také situácie, deje, osoby, predmety či javy, ktoré priamo vyplývali z ilustrácie v obrázkovej osnove (napr. *prasiatko sa spalo* > ***a oheň*** [*tam bol/vznikol/horel...*] – keďže sú na obrázku nakreslené plamene, tak je prirodzené, že ten oheň tam bol, resp. vznikol; *Prasiatko sa opálilo* ≤ ≈ ***zahasujú mu dom*** ≤ ***postaviť ho musia*** ≤ ≈ ***opekajú si*** > ~ ***chytajú rybky*** > – pre expedienta zrejme nebolo potrebné pomenovať činiteľa deja, pretože nimi boli zvieratá nakreslené na obrázku). Nemožno však vylúčiť ani tú príčinu, že nie všetci hovoriaci vo veku 7 – 8 rokov majú dostatok komunikačnej skúsenosti aj podnetov (v rodinnom i školskom prostredí) na interakciu v komunikácii s temporálne dlhšou participáciou nimi tvoreného prehovoru na to, aby individuálne dokázali kvalifikovať elidovaný komponent ako sémanticky dôležitý či redundantný.

Alogická výpoveď

Do tejto kategórie sme zaradovali také situácie, keď bola v analyzovaných komunikátoch výpoveď sémanticky nejasná, nezreteľná (z nejakého dôvodu nedávala zmysel).

Za najfrekvencovanejšiu príčinu vzniku alogickej výpovede v danom type komunikátov považujeme výrazne narušenú gramatickú (a tým i sémantickú) stavbu vety. Takéto morfológicko-syntaktické ruptúry vznikali ako dôsledok neadekvátneho spojenia slov (*potom išiel tento zajačik ísť*) (R), (*voda mu vypadla*) (R); neadekvátneho výberu a usporiadania jazykových prostriedkov, čím sa sémantika vetnej výpovede stáva nejasná, nejednoznačná (*išla ryba a preskočila > voľakde > on išiel jeden z tam ide tam a tam >*) (R); (*chytajú do vody žabky, aj ryby*) (R); ďalej ako dôsledok neadekvátnej deklinácie (*myšiak dom spadlo dole*) (R) [zrejme *myšiakovi sa zrútil dom*]; ako dôsledok kombinácie viacerých sémantických, sémanticko-gramatických a gramatických nedôsledností, v exemplifikovaných prípadoch ide o kombináciu neadekvátnej deklinácie s neadekvátnymi syntaktickými vzťahmi a vynechaním sémanticky dôležitého komponentu z vety (*prasiatko horel, a potom išli ohník*) (R) [zrejme *prasiatku horel dom a potom ho prišli kamaráti hasiť*]; (*prasiatko horí*) (R) [zrejme *prasiatku horí domček*]; ako dôsledok neschopnosti hovoriaceho nájsť v danej komunikačnej situácii adekvátny výraz (*aj si tam tieto rybky brali, že si ich dávajú na udicu*) (NM).

Ďalším dôvodom vzniku alogických výpovedí bola nedostatočná schopnosť hovoriacich presne, jednoznačne, zreteľne a nekonfúzne vystihnúť vzťahy, napr. neadekvátne vylučovanie (*a potom myška má kačku alebo kačku*) (R); neadekvátna kauzálnosť (*dával vodu na domček, hádzal, lebo mu zhorel*) (R) [tu v dôsledku neadekvátnej kombinácie vidových charakteristík jednotlivých slovies – *hasil, lebo zhorelo* x správne *hasil, lebo horelo*]; (*potom kladivom búchala po streche, lebo padla strecha*) (NM).

V niektorých prípadoch vznikla alogická výpoveď ako dôsledok neadekvátneho usúvzťažnenia (*ona sa nebojí a jej nebude zima, nebude jej to bolieť*) (R) [v predchádzajúcom texte dieťa hovorí o tom, že na dome spadla strecha, a preto sa zmienka o tom, že postave nebude zima, javí ako alogická, pretože nemá priamu súvislosť s prezentovanou dejovou zložkou príbehu]; (*tí, ktorí kúpali sa, sa kúpali*) (NO).

V jednom prípade došlo aj k tomu, že hovoriaci nedokázal udržať komunikačný zámer v súvislosti, a preto vznikla konfúzna výpoveď (*a ten vlk si pomyslel, že to je jej muž, jej oco, ten vlk správny je brat*) (NM).

V analyzovaných prejavoch sa nám vyskytli aj výpovede, ktoré sme kvôli ich alogickosti nedokázali ani v kontexte dešifrovať (*mali tam hodiť oné drakov*) (R); (*a tie skaly išli hore k nim*) (R); (*čka sa pozera hore > ≈ sa jablka davat do vody*) (R).

3. Gramatická adekvátnosť

Nerealizovaná gramatická kategória zhody v determinatívnej syntagme

K nerealizácii gramatickej kategórie zhody dochádzalo tiež v determinatívnej syntagme, pričom považujeme za potrebné upozorniť na fakt, že výskyt tejto neadekvátnosti v analyzovaných komunikátoch detských hovoriacich nebol taký alarmujúci ako pri nerealizovaní gramatickej kategórie zhody v predikatívnej syntagme a dochádzalo k nej výhradne u rómskych žiakov. Môže to však byť, prirodzene, spôsobené i pomerne nízkou frekvenciou adjektív, hoci, na druhej strane, pronominá majú pomerne vysoké zastúpenie, a to najmä v porovnaní s frekvenciou verbálnych a substantívnych vyjadrení.

Nerealizovaná gramatická kategória zhody sa vyskytovala výhradne v determinatívnej syntagme tvorenej zhodným atribútom a nadradeným vetným členom. Zhodný atribút bol najčastejšie vyjadrený adjektívami (najmä zámenom) a nadradený vetný člen bol slovnodruhovo vyjadrený substantívom. Podobne ako v predchádzajúcej kategórii aj tu dochádzalo k nerealizácii gramatickej kategórie zhody rodu a čísla.

Najfrekvencovanejšie sa nerealizovala zhoda v rode. Predpokladáme, že dôvodom boli problémy hovoriacich s rodovou identifikáciou postáv (ako aj pri zhode rodu a čísla v predikatívnej syntagme; pozri aj zhodu v rode komponentov rovnorodého vetného člena): *ten prasiatko* (R); *ten myš* (R); *jeden ten prasiatko* (R). Ale vyskytli sa i také nerealizované zhody v syntagme, kde spomínaný dôvod nemohol byť determinujúcim činiteľom: *modré svetlíček* (R); *chvost mala tiež orandžove* (R). V tomto prípade ide, podľa nášho názoru, o chybu spôsobenú nedostatočným poznaním a ovládaním gramatických kategórií daných substantív.

V jednom prípade sme identifikovali nerealizáciu gramatickej kategórie zhody čísla medzi nadradeným a podradeným vetným členom: *a tu bol taky kvietky* (R); a v jednom prípade nerealizáciu gramatickej kategórie zhody čísla a rodu medzi nadradeným a podradeným vetným členom: *potom aj myška boli smutní* (R). Dané javy sú výsledkom formulačných problémov hovoriaceho (nemôžeme vylúčiť, že došlo k zmene komunikačnej intencie či k nedodržaniu formálneho vyjadrenia konštrukcie v jej presnej pôvodnej syntaktickej podobe), resp. ich možno vnímať ako dôsledok nedostatočného poznania a ovládania gramatických kategórií daných substantív.

Nesprávna deklinácia

Jednou z pomerne frekvencovaných gramatických chýb v analyzovaných komunikátoch bola nesprávna deklinácia:

- substantív: R – *bola na postľu; boli na takú skalú; a jemu nebola zima na nohách; do doma; do vodu; celý dom horí, aj obývačku; potom vyrastlo travu; prasiatkomu horelo; robí kladivo (m); papá jablky*; NO – *v plavkoch; z peca*; NM – *myška napravovala dom prasiatkove; a jednu ulovila pre prasiatka a zajačika* (prasiatko bolo len jedno); *vela ohňu*;
- adjektív: *a toto bolo zelené a toto modro*;
- pronomín: *nebude jej to bolieť*.

Pri deklinácii substantív došlo k 34 pochybeniam z celkového počtu 39 chýb v tejto kategórii, čo hodnotíme ako pomerne vysoké zastúpenie. Najviac chýb sa vyskytuje pri vzore žena (13) a mesto (11). Pomerne vyrovnané sú zastúpené chyby pri vzoroch ulica (3), dub (4) a stroj (4). Jedna chyba sa vyskytla aj pri vzore chlap. Predpokladáme, že pri jednotlivých typoch boli nedostatky v deklinácii zapríčinené viacerými vplyvmi. Jednak rómski žiaci (pretože v tomto prípade ide prevažne o nich) zrejme nemajú (v slovenčine) dostatočne rozvinuté jazykové vedomie a ani usúvzťažnené vedomosti o väzbe prepozícií na jednotlivé pády (teoreticky sa táto téma vyučuje až na druhom stupni ZŠ). Preto zrejme dochádza k tomu, že buď nedokážu adekvátne danú väzbu použiť (*do vodu, do doma, v košíka*), alebo pokiaľ majú osvojenú predložkovú väzbu v istom páde (napr. na + L), nevnímajú možnosti iných väzieb (napr. na + A) (*boli na takú skalú; a jemu nebola zima na nohách*). Nedostatočné jazykové vedomie a zrejme i limitovaná komunikačná empiria (príp. i menej podnetov či príležitostí na komuniká-

ciu v slovenčine), resp. nižší stupeň naratívneho vývinu sú dôvodom i nesystémového ovládania paradigiem jednotlivých deklinačných vzorov (*kameni* – N. pl.; *potom vyras-tlo travu; celý dom horí, aj obývačku; vedra* – N. sg.; *jablkok; papá jablky*), neovládania deklinácie singulárií tantum (*oblohy*), kríženia adjektívnych a substantívnych relačných morféme (*prasiatkomu horelo*). Pri enumerácii neraz dochádza k tomu, že hovoriaci neudržia enumeračný rad v rovnakom páde (*mali drevá, jablká, vedrík a fľaša*).

U rómskych i nerómskych hovoriacich z obce dochádza k negatívnemu vplyvu diglosie a interferencii nárečovej paradigmy do paradigmy spisovného jazyka, a to tak pri bežných substantívach (do *peci*) (R), ako aj pri pluráliách tantum (v *plavkoch*) (NO).

Nerómski hovoriaci z mesta prejavovali – vychádzajúc z analyzovaných prejavov – pri deklinácii veľmi malé problémy (tak ako aj nerómski hovoriaci z obce) a vyplývali predovšetkým zo zámene deklinačnej paradigmy vzoru mesto za vzor chlap (*prasiatkovi; jednu ulovila pre prasiatka* [bolo len jedno prasiatko]). Dôvod spočíval v tom, že zrejme postavu z príbehu žiaci automaticky považovali za životné substantívum, a to bez toho, aby si uvedomili, že ide o neutrum. Preto siahli po paradigme produktívneho vzoru chlap.

Chyby v deklinácii adjektív a pronomín sa vyskytovali len u rómskych hovoriacich a chyby v deklinácii numerálií sa nevyskytovali vôbec, čo však môže byť spôsobené i nízkou frekvenciou daného slovného druhu v analyzovaných textoch.

Za hlavné príčiny analyzovaných (ne)adekvátností považujeme nedostatočnú komunikačnú empiriu, možný nižší stupeň naratívneho vývinu, nedostatočnú komunikačnú podnetovosť v rodinnom prostredí, formulačné problémy, časový faktor, neudržanie komunikačnej intencie, slovenčinu ako druhý jazyk, nedostatočné jazykové vedomie, nedostatočný jazykový cit.

Vysvetlivky k transkripcii:

- > konkluzívna kadencia
- < antikadencia
- ≤ semikadencia
- § hezitačný zvuk s pauzou
- Ø neukončená výpoveď
- ~ krátka pauza
- ≈ dlhá pauza
- [oheňik] výslovnosť slova

Literatúra:

BETÁKOVÁ, Valéria – TARCALOVÁ, Želmíra: Didaktika materinského jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 302 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied 1966. Dostupné na: <<http://www.juls.savba.sk/msj/msj.pdf>>.

GÁLISOVÁ, Anna: O materinskom jazyku (terminologické poznámky). In: Západoslovanské jazyky v 21. storočí. 1. Zborník vedeckovýskumných prác: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Ostravská univerzita v Ostravě, Uniwersytet Śląski w Katowicach. Ved. redaktor a editor P. Odaloš. Banská Bystrica: PF Univerzita Mateja Bela 2005, s. 27 – 31.

GÁLISOVÁ, Anna: Ako vrana chodí po oblohe alebo Niekoľko poznámok k úrovni komunikačnej zručnosti rozprávania u rómskych a nerómskych žiakov v obci a v meste. In: Zlepšenie prístupu Rómov k vzdelávaniu. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie rovnomeného názvu. Banská Bystrica 10. – 11. 9. 2008. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 2008, s. 168 – 173.

GÁLISOVÁ, Anna: Komunikačná zručnosť rozprávania u rómskych žiakov na 1. stupni základnej školy. [Rukopis dizertačnej práce]. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 2009. 223 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. 1. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 343 s.

MIKO, František: Štruktúra slohu a jeho parametre v 3. ročníku ZDŠ. In: Slovenský jazyk a literatúra v škole, 15, 1968/1969, č. 9 – 10, s. 299 – 302.

MIKO, František – POPOVIČ, Anton: Tvorba a recepcia. Bratislava: Tatran 1978. 386 s.

MÜLLEROVÁ, Olga: Mluvený text a jeho syntaktická výstavba. Praha: Academia 1994. 146 s.

NIŽNÍKOVÁ, Jolana: Vetné modely v slovenčine. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2001.

PALENČÁROVÁ, Jana – KESSELOVÁ, Jana – KUPCOVÁ, Jana: Učíme slovenčinu komunikačne a zážitkovo. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 2003. 222 s.

ŠTOLC, Jozef: Slovenská dialektológia. 1. vyd. Bratislava: Veda 1994. 179 s.

TÓBIK, Štefan: Členenie a charakteristika gemerských nárečí. In: Jazykovedné štúdie. II. Dialektológia, Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1957, s. 86 – 120.